

Ignacy Potocki (1750-1809)

Potocki Ignacy (Roman Ignacy Franciszek) h. Pilawa (1750-1809), marszałek wielki litewski, działacz polityczny, oświatowy i wolnomularski, współtwórca Konstytucji 3 Maja, jeden z przywódców insurrekcji kościuszkowskiej, właściciel Kurowa w Lubelskiem.

Był synem Eustachego (zm. 1768), generała artylerii litewskiej i Marianny z Kątskich (zm. 1768), bratem Jerzego, Stanisława Kostki i brygadiera Jana.

Urodził się w Radzynie 28 II 1750 r. W latach 1761-1765 wraz z braćmi uczył się w warszawskim Collegium Nobilium. Opiekę nad Potockimi sprawował profesor wymowy, pijar ks. Jakub Kuczkowski, używający zakonnego imienia Dionizy – nauczyciel retoryki i gramatyki. Przeznaczony przez rodziców do stanu duchownego, w końcu kwietnia 1765 r. wysłany został na studia do Rzymu. Przyjęty do Kolegium Nazareńskiego, 3 sierpnia 1765 r. rozpoczął nauki w klasie filozofii, a następnie teologii i prawa. Naukę w Kolegium zakończył 30 VII 1768 r. na polecenie ciotki Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, która od śmierci rodziców – Eustachego i Marianny – w lutym 1768 r. sprawowała nad Potockim opiekę. W latach 1768-1770 nadal pozostawał w Rzymie oraz zwiedzał Italię. Część wycieczek odbywał z Grzegorzem Piramowiczem, który czuwał nad jego edukacją. Od października 1770 r. Ignacy przebywał w Paryżu, 13 II 1771 r. wyruszył w drogę powrotną do Polski przez Nancy, Lunéville, Mannheim, Frankfurt nad Menem, Lipsk i Drezno.

Po powrocie do kraju za zgodą rodziny nie przystąpił do ślubów kapłańskich. Latem 1772 r. rozpoczął starania o rękę Elżbiety Lubomirskiej, wnuczki kanclerza litewskiego Michała Czartoryskiego, córki marszałka koronnego Stanisława i Izabeli z Czartoryskich. Ślub odbył się 27 XII 1772 r. w Warszawie. Dzięki temu mariażowi Potocki wszedł w szeregi tworzącego się właśnie opozycyjnego ugrupowania politycznego, na którego czele stał m.in. jego teść. Inteligentny i wykształcony,

wyróżniał się też w młodym pokoleniu licznej rodziny Potockich. Pozyskał sobie zaufanie i wdzięczność Szczęsnego Potockiego, dzięki pomocy jaką udzielił mu podczas procesu o zabójstwo Gertrudy Komorowskiej. W 1772 r. był uczestnikiem obiadów czwartkowych.

14 X 1773 r. wyznaczono go w skład pierwszego kompletu Komisji Edukacji Narodowej (KEN), a 10 I 1774 r. powierzono administrowanie Biblioteką Załuskich. W marcu tego roku (28) na posiedzeniu KEN przedstawił *Myśl o edukacji i instrukcji w Polsce ustanowić się mającej*. Stały się one podstawą opracowywanego przy współudziale G. Piramowicza *Przepisu na szkoły wojewódzkie*, czyli programu dla nauczycieli szkół oraz *Przepisu dla dyrektorów* – opiekunów uczniowskich.

W ramach prac w KEN latem 1774 r. Potocki wizytował szkoły byłego woj. podlaskiego i lubelskiego. W kwietniu 1775 r. odwiedził warszawskie kolegium pojezuickie.

Był projektodawcą otwartego 7 III 1775 r. Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, na którego czele również stanął. Do zadań Towarzystwa należało przygotowywanie podręczników i programów nauczania oraz popularyzacja wśród nauczycieli zaleceń KEN i na tych celach głównie skupiał się Potocki. W swoich zabiegach i staraniach o sprowadzenie do Polski wybitnych uczonych i wartościowych ksiąg oraz nawiązanie kontaktów naukowych współpracował z G. Piramowiczem. W lutym 1780 r. Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych przyjęło opracowany przez Ignacego program nauczania historii *Zdanie o elementarnej książce z dziejów ludzkich dla szkół narodowych*.

W 1781 r. KEN powołała Ignacego do zbadania i oceny dokonań Hugona Kołłątaja. Pozytywne wnioski o pracy reformatora umożliwiły temu ostatniemu kontynuowanie działalności w Akademii Krakowskiej. Poza działalnością w KEN Potocki zajmował się pracami literacko-naukowymi. W latach 1777-1778 uczestniczył w odbywających się w Warszawie posiedzeniach Towarzystwa Fizycznego, założonego przez J. B. Dubois. W czerwcu 1790 r. wszedł w skład utworzonego przez KEN Departamentu Szkół Pijarskich. Z KEN ustąpił 17 V 1791 r. w związku z powołaniem go do kompletu ministerialnego Straży Praw. Na miejsce Potockiego w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych wyznaczono Juliana Ursyn Niemcewicza.

Równoległe z działalnością edukacyjną biegła działalność polityczna i wolnomularska. 29 V 1773 r. został nominowany na pisarza litewskiego. Podczas sejmku rozbiorowego wszedł w skład kilku komisji rozstrzygających sprawy majątkowe oraz do Komisji Emfiteutycznej. Początkowo przeciwnik króla, odmówił miejsca w pierwszym składzie Rady Nieustającej. Mimo to król chcąc pozyskać Ignacego obdarzył go Orderem Świętego Stanisława (14 II 1774 r.). W 1775 r. Potocki, mimo rekomendacji przywiezionych z Petersburga, prawdopodobnie w wyniku osobistej niechęci ambasadora rosyjskiego w Warszawie O. Stackelberga, nie otrzymał jednak pieczęci litewskiej po zmarłym w sierpniu tego roku Michale Czartoryskim. W lutym 1776 r. wyjechał z hetmanem Branickim do Petersburga, gdzie starał się bezskutecznie o zgodę Katarzyny II na obalenie lub ograniczenie uprawnień Rady Nieustającej.

Po powrocie do Polski w maju 1776 r. brał udział w lubelskim sejmiku poselskim,

gdzie wybrano go na posła. W zabiegach o niedopuszczenie Potockiego do udziału w sejmie starania królewskie popierali również N. Panin i Stackelberg. Ostatecznie nie dopuszczono go do podpisania aktu konfederacji, a następnie do sejmu. Sytuacja zmieniła się w 1778 r., kiedy to Stackelberg zabiegając o opozycyjną większość w Radzie Nieustającej gotowy był zgodzić się na kandydaturę Potockiego do łaski marszałkowskiej. 15 X Potocki został marszałkiem. W tym samym też roku odznaczono go Orderem Orła Białego oraz powołano w skład Komisji Menniczej.

Jesienią 1779 r. Potocki wstąpił do loży masonskiej. Od 6 II 1780 r. był wielkim mistrzem loży „Katarzyna pod Gwiazdą Północną”. Od 1781 r. rozpoczął organizację Wielkiej Loży Narodowej Wielkiego Wschodu Polskiego. W 1782 r. polska Wielka Loża Narodowa uniezależniła się całkowicie od Wielkiej Loży Anglii. W działalności wolnomularskiej współpracowała z nim również żona. Jej nagła śmierć 22 IV 1783 r. spowodowała chwilowe porzucenie przez Ignacego wszelkich poczynań i wyjazd za granicę.

Czynione od śmierci teścia (12 sierpnia 1783 r.) intensywne starania rodziny o ministerium dla Potockiego, przyniosły efekty. 20 listopada 1783 r. otrzymał marszałkostwo nadworne litewskie. W 1784 r. powrócił więc do kraju. Podczas sejmu był przywódcą opozycji i skłonił kuzyna Szczonego do wystąpień antykrólewskich. Sejm grodzieński wyznaczył Potockiego w skład sądów sejmowych na kadencję od 1 lutego 1786 r.

Latem 1785 r. Stanisław August odnotowywał szczególną aktywność Potockiego na spotkaniach opozycji w Puławach, Białej Cerkwi, Humaniu i Tulczynie. Wiosną 1786 r. spędził 6 tygodni na zjeździe opozycji u hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach (kolejny zjazd opozycji miał miejsce wiosną 1788 r. w Puławach). Obok nienawidzącej króla marszałkowej Izabeli Lubomirskiej Potocki uchodził za inspiratora afery Dogrumowej, która miała ujawniać rzekomy trucicielski zamach króla na A. K. Czartoryskiego.

Od początku obrad Sejmu Wielkiego wywierał na nie wpływ. Przywódca stronnictwa o orientacji pruskiej, które w skonfederowanych izbach zdobyło większość i nadało Sejmowi charakter proreformatorski, antyrosyjski i antykrólewski. Przyczynił się do zawarcia wiecznego przymierza obronnego z Prusami. W kwestii reform wewnętrznych jego koncepcje sformułowane w *Zasadach do poprawy rządu* oraz *Projekcie do formy rządu* zakładały supremację władzy ustawodawczej (przed wszystkim sejmików) nad władzą wykonawczą. W toku prac sejmowych nastąpiło zbliżenie między Potockim a królem. Nie mogąc uzyskać poparcia Ignacy oddał inicjatywę przygotowania „ustawy rządowej” w ręce nielubianego króla Stanisława Augusta oraz jego współpracowników. Rezultatem kilkumiesięcznej pracy było uchwalenie konstytucji. Jako jeden z jej współtwórców Potocki wszedł w skład Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej (Klub Przyjaciół Konstytucji). Po jej ogłoszeniu wszedł również w skład Straży Praw (17 maja) jako minister policji.

Po odpoczynku w Kurowie w lipcu 1791 r. powrócił do Warszawy. Podczas lutych sejmików 1792 r. Potocki wraz z bratem Stanisławem, czuwał nad przygotowaniem sejmiku lubelskiego, choć sam do Lublina nie przybył.

Podczas wojny polsko-rosyjskiej w 1792 r. jego misją do Berlina w celu skłonie-

nia Prus, by wypełniły swe sojusznicze zobowiązania wobec Polski, zakończyła się niepowodzeniem. Po przystąpieniu Stanisława Augusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej przeciwny temu Potocki wyjechał do Lipska. Podobnie jak inni przebywający tam emigranci, miał nadzieję, że król zdoła wynegocjować kompromis między przywódcami zawieszonoego sejmku a Rosją. Drugi rozbiór Polski w 1793 r. rozwił te nadzieje. Na emigracji intensywnie pracował nad dziełem *O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 Maja* i w końcu września 1793 r. oddał do druku kilka rozdziałów.

Bezskutecznie zabiegał o poparcie zagranicy dla przyszłej insurekcji. Jesienią 1793 r. w związku z przygotowaniami do powstania przeniósł się do Drezna. Na początku 1794 r. z inicjatywy Potockiego, Kościuszki i Piattolego podjęto starania o subsydia francuskie. Wybuch powstania odroczone do wiosny.

Wyjeżdżający do Polski w marcu 1794 r. Kościuszko wioził ze sobą opracowaną przez Potockiego i Kołłątaja instrukcję w sprawie przebiegu pierwszych chwil insurekcji w Krakowie, włącznie z aktem konstytucyjnym powstania. Po jej wybuchu powrócił do kraju. 14 IV 1794 r. przybył do Krakowa i za pośrednictwem Józefa Maksymiliana Ossolińskiego wszczął starania o poufny kontakt z Thugutem, któremu zamierzał przedstawić memoriał o wspólnocie interesów Austrii i Polski.

I. Potocki był członkiem Rady Najwyższej Narodowej, w której kierował Wydziałem Interesów Zagranicznych, należąc de facto do osób rozstrzygających o wszystkich decyzjach powstańczego rządu. Po upadku powstania do 1796 r. więziony był w Petersburgu, w latach 1798-1800 przez Austrię.

Śmierć ukochanej jedynaczki Krystyny (4 III 1800 r.) spowodowała usunięcie się Ignacego z życia politycznego. Nie chcąc przebywać w Kurowie, skąd na żądanie władz austriackich musiał wyjechać też jego przyjaciel G. Piramowicz, Potocki przeniósł się do skromnego drewnianego domu w Klementowicach, gdzie od końca 1803 r. zamieszkali z nim jego brat Jan Eryk wraz córką Laurą. Czas wypełniały mu prace naukowe oraz częste wizyty w Puławach. Od 1801 r. był członkiem warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

W ostatnich latach życia utrapieniem Potockiego byli wierzyciele. Po rodzicach Ignacy odziedziczył Kurów, Klementowice i Michów (ten ostatni przegrał w karty) w Lubelskiem, Sidrę w Grodzieńskim, klucz sartawicki i jurydyki warszawskie i grodzieńskie. Żona wniosła mu pałac w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu oraz starostwo jurborskie. W Kurowie, gdzie w okresie aktywności politycznej Potocki najczęściej odpoczywał, uposażył szkołę parafialną i czuwał nad jej działalnością. Proboszczem był tu Grzegorz Piramowicz. W końcu 1787 lub w 1788 r. projektował przebudowę pałacu kurowskiego. Po śmierci żony nie znalazł oparcia finansowego w jej rodzinie. Wraz z bratem Janem Erykiem zaciągnęli pożyczkę u bankierów holenderskich w wysokości 100 tys. dukatów. Pożyczką tą obciążono m.in. należące wówczas do Jana Eryka dobra radzyńskie. Długu tego nie zdołali Potoccy spłacić do śmierci. Część dóbr sprzedał, prawa do starostwa jurborskiego przelał na brata Stanisława. W 1802 r. zmuszony był sprzedać pałac warszawski, w 1804 r. sprzedana została Sidra, w 1806 r. na licytację wystawiono Kurów, który w 1807 nabył A. Kuczyński.

W związku z wojną Księstwa Warszawskiego z Austrią w 1809 r. Potocki dał

się namówić na udział w delegacji do rokowań pokojowych i na jej czele udał się do Wiednia. Epidemia krwawej biegunki, która wówczas panowała w Wiedniu, nie pozwoliła Potockiemu dokończyć rokowań. Po kilku dniach choroby zmarł w Wiedniu 30 VIII 1809 r. Polskie władze nowo zdobytej Galicji uczestniczyły w uroczystym nabożeństwie żałobnym, które odbyło się 3 X w Lublinie. Egzekwie w Warszawie odprawiono 20 X w katedrze św. Jana. Zwłoki sprowadził Stanisław Kostka w 1810 r. Zostały złożone w na cmentarzu w Wilanowie. Obecnie sarkofag i nagrobek znajdują się w wilanowskim kościele.

Z małżeństwa z Elżbietą z Lubomirskich miał troje dzieci: Krystyna Eleonora, Stanisław Ignacy, Eleonora. Spadkobiercą Potockiego był jego bratanek Aleksander, który scalił w Wilanowie bogate zbiory biblioteczne z pałacu w Warszawie i Kurowie.

BIBLIOGRAFIA:

Portrety w Muzeum w Wilanowie: 2 portrety pędzla M. Tokarskiego, 2 portrety nieznanymi malarzami; Nowy Korbut (Oświecenie); Polski Słownik Biograficzny (hasła: Piattoli Scipione, Piramowicz Grzegorz); Zielińska ofia, Potocki Ignacy, PSB, t. 28, Wrocław 1984-1985; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888 (hasła: Klementowice, Sartawice, Sidra); S. Askenazy, *Ksiądz Józef Poniatowski*, Warszawa 1974; tenże, *Napoleon a Polska*, Warszawa 1918-19; tenże, *Przymierze polsko-pruskie*, Warszawa 1918; I. Baranowski, *Biblioteka Załuskich w Warszawie*, Warszawa 1925, s. 45-46; P. Buchwald-Pelcowa, *Materiały do dziejów KEN w Bibliotece Narodowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, T. 9, 1973, s. 400, 403, 405; Chojecki R., *Stanisław August a proces Adama Ponińskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 63/1972, s. 33, 39, 45-46; B. Dembiński, *Ignacy Potocki*, „Bibl. Warszawska”, t. 1/1909; tenże, *Misja Ignacego Potockiego w Berlinie w roku 1792*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 51/1937; tenże, *Polska na przełomie*, Warszawa 1913; J. Dihm, *Przygotowania do Konstytucji 3 Maja ...*, [w] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1930; J. Dutkiewicz, *Ambasada Potockiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 32/1934, s. 67, 81, 84, 105; J. Ender, *Sprawy oświatowe w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Rozprawa z dziejów Oświaty”, t. 4/1961, s. 42, 44, 45, 49-51, 58-60, 69; J. Feldman, *Na przełomie stosunków polsko-francuskich*, Kraków 1935; W. Fijałkowski, *Wilanów*, Warszawa 1973, s. 102, 120, 210, 211, 226-227; U. Głowacka-Maksymiuk, *Aleksandra z Księżąt Czartoryskich Ogińska*, Siedlce 2003, s. 146-147; Ł. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, Warszawa 1827, s. 155, 159, 168, 232; K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009; J. Graala, *Potoccy herbu Pilawa. W kręgu aktywności rodu – wystawa w AGAD, „Archeion”*, t. 96/1996, z. 1, s. 31-45; Grzegorz Piramowicz (1735-1801) i jego epoka, red. K. A. Boreczek, A. A. Witusik, Kurów 2001, s. 63-102; K. Gutowska, *Louis Marteau i jego portrety uczestników obiadów czwartkowych*, „Rocznik Muzeum Narodowego”, t. 19/1975, s. 490, 500, 517; L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej*, Warszawa 1980; Z. Janeczek, *Działalność polityczna Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego*, [w] *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego*, red. H. Kocój, Katowice 1998; tenże, *Ignacy Potocki (1750-1809)*, Katowice 1992, tenże, *Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj. Kulisy wielkiej polityki w powstaniu kościuszkowskim*, „Summariusz”, t. 22-23/ 1993/1994, [druk] 1997, s. 81-85; tenże, *Ignacy Potocki wobec spraw ustrojowych i „rządów sejmikowych w Polsce” w latach 1790-1792*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 33/1989, nr 4, s. 19-31; tenże, *Marszałek litewski Ignacy Potocki wobec pruskich planów cesyjnych dotyczących Gdańska 1788-1791* [w] *Gdańsk-Polska-Europa. Praca zbiorowa ofiarowana prof. dr hab. Władysławowi Zajewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Kropidłowski, Gdańsk 2001, s. 79-86; tenże, *Marszałek Wielki Litewski Ignacy Potocki (1750-1809)*, Katowice 1992; tenże, *Zainteresowania literackie i bibliofilskie*

Ignacego Potockiego, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, nr 858/1988, s. 38-55; tenże, *Zmagania Ignacego Potockiego z opozycją prorosyjską po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja*, „Studia Historyczne”, t. 37/1994, z. 1, s. 39-55; M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, Lwów 1913; K. Jarochowska, *Dyplomacja austriacka względem Polski pod koniec XVIII wieku*, [w] *Rozprawy historyczno-krytyczne*, Poznań 1889, s. 283, 289; T. S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner*, Warszawa 1965, s. 17-18, 22, 29-30, 37, 42-3, 57-58, 63, 72, 128, 130, 143-145, 193; A. Jobert, *KEN w Polsce*, Wrocław 1979; R. Kaleta, *Oświeceni i sentymentalni*, Wrocław 1971; tenże, *O twórczości satyrycznej i paszkwilanckiej Franciszka Zabłockiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Humanistyczny”, R. 7/1963, nr 4, s. 5-7, 12, 15-16; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, Kraków 1891, s. 250, 252, 263-271, 274, 308-309, 312; H. Kocój, *Dyplomacja pruska w przeddzień drugiego rozbioru Polski*, Kraków 1973; tenże, *Francja a upadek Polski*, Kraków 1976; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917; T. Korzon, *Kościuszkowski*, Kraków [b.r.]; S. Kot, *Adama Czartoryskiego i Ignacego Potockiego projekty urzędzenia wychowania publicznego* [w] *Epoka wielkiej reformy*, Lwów 1923; tenże, *Ignacego Potockiego rozprawa o wpływie reformacji na politykę i oświatę w Polsce*, „Reformacja w Polsce”, R. 2/1922, nr 5-6, s. 139-160; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Archiwum Państwowe w Lublinie 2015; J. Kowalik-Bylicka, *Czas nauki i zabawy dzieci Marianny i Eustachego Potockich. Przyczynek do dziejów wychowania w drugiej połowie XVIII wieku*, [w] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie VI - Bakalaureaty arystokraty, czyli dole i niedole dzieciństwa. Materiały VI sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie w dniach 6-8 października 2016 roku*, pod red. Huberta Łaszkiwicz, Lublin 2017, s. 423-437; J. Kowecki, *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794*, Warszawa 1963; A. Kraushar, *Sprawa Dogrumowej* [w] *Drobiazgi historyczne*, Petersburg-Kraków 1891; M. Kukiel, *Próby powstańcze po trzecim rozbiore*, Kraków 1912; tenże, *Z dziejów dyplomacji insurekcyjnej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 24/1910, s. 207 i in.; Z. Kukulski, *Pierwsi nauczyciele świeccy w szkole wydziałowej lubelskiej w dobie KEN*, Lublin 1939; T. Kupczyński, *Kraków w powstaniu kościuszkowskim*, Kraków 1912; B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego...*, Wrocław 1951; tenże, *Polscy jakobini*, Warszawa 1960; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960; J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3 Maja*, Wrocław 1976; B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej*, Wrocław 1976; B. Michali, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, Wrocław 1979; J. Michalski, *Dyplomacja polska w latach 1764-1795* [w] *Historia dyplomacji polskiej*, Warszawa 1982; tenże, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Warszawa 1953, s. 20-21, 50-51, 76, 96, 109, 118-119, 279; K. M. Morawski, *Ignacy Potocki*, Kraków 1911; W. Pusz, *W kręgu biletu poetyckiego. Warsztatowe popisy literatów skupionych wokół Ignacego i Stanisława Potockich* [w] *Sztuka pisania. O liście polskim w wieku XIX*, red. J. Sztachelska i E. Dąbrowicz, Białystok 2003, s. 9-18; E. Rostworowski, *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny”, t. 46/1955; J. Rudnicka, *Biblioteka Ignacego Potockiego*, Wrocław 1953; tenże, *Ignacego Potockiego zapowiedź dzieła „Epoki nauk w Polsce”*, [w] *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Warszawa 1954; tenże, *Instrukcja KEN z 1779 roku dla Grzegorza Piramowicza podróżującego po Italii*, „Przegląd Humanistyczny”, R. 17/1973, z. 4; W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903; tenże, *Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII*, Warszawa 1912; W. Wilkoszewski, *Rys historyczno-chronologiczny Towarzystwa Wolnego Mularstwa w Polsce*, Londyn 1968; *W kręgu Wielkiej Reformy*, Kraków 1977; J. Wojakowski, *Straż Praw*, Warszawa 1982; A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959; T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 273; *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych*, Wrocław 1978; *Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej*, Poznań 1883; K. Koźmian, *Pamiętniki*, Wrocław 1972; *Tajna korespondencja z Warszawy do Ignacego Potockiego*, Warszawa 1961; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku; Archiwum Gospodarcze Wilanowskie; Archiwum Publiczne Potockich; Archiwum Roskie; Archiwum Radziwiłłów; Archiwum Zamoyskich; Zbiory z Muzeum Narodowego; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie; Biblioteka Ossolińskich.